

ضرورت مطالعه و برنامه‌ریزی در باغ- محلات شهر کویری یزد

لاله بهروان*

۱۳۸۶/۱۰/۱۹

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۸۷/۷/۳

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده:

باغ - محلات کانون های زیستی با ساختار اقتصادی، کالبدی و اجتماعی-فرهنگی منسجم بوده و شکل‌گیری آنها در جهت ایجاد هماهنگی و تعادل بین محیط مصنوع، طبیعی و نیازهای انسان بوده است. ارتباط با طبیعت در باغ-محلات محیط مناسبی را برای پاسخگویی نیازهای روانی و معنوی ساکنین به وجود می‌آورده است. از بعد اکولوژی نیز باغ-محلات محیط زیست مناسبی بودند. به طور کلی باغ-محلات را می‌توان محیط های زیست پایدار در تمام ابعاد کالبدی، اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی و... دانست. باغ-محلات که از ارزش‌های طبیعی شهرهای کویری هستند و زمانی خود مراکز مهمی بوده‌اند امروزه در نظر عموم مردم از محلات متوسط و حتی رده پایین شهر محسوب می‌شوند و اگرچه امروزه شاهد ساخت‌وسازهایی در آنها هستیم که اکثریت نیز توسط افراد همان محله انجام می‌گیرند ولی به طور کلی این محلات با استقبال عمومی جهت سکونت مواجه نیستند. وجود برخی عوامل درونی و بیرونی زمینه ای را به وجود آورده که مسائلی از این دست، گاهی شالوده اصلی محله را نیز تهدید می‌کنند. اما سوالات اساسی که در این زمینه مطرحند عبارتند از:

- ۱) چه مسائلی در مقیاس کلان (کل شهر) این محلات را تهدید می‌کنند؟
- ۲) چه مسائلی در مقیاس خرد (باغ- محله) آنها را تهدید می‌کنند؟
- ۳) ضرورت و هدف از رویکرد مجدد به این باغ-محلات چیست؟

کلید واژه‌ها

آبادی‌ها هستند که به مرور زمان به شهر ملحق شده‌اند. باغ-محله همانطور که از اسمش مشخص است محله ای است با تمام ویژگی‌های یک محله با این تفاوت که باغ و به طور کلی طبیعت نقش یک عنصر اصلی از سیستم کل را بر عهده دارد. بطور کلی

باغ-محله: باغ-محلات در یزد و بسیاری از شهرهای کویری به موازات ایجاد هسته اولیه به صورت آبادی‌هایی جدا از شهر شروع به شکل‌گیری کردند و آنچه امروزه تحت این عنوان شناخته می‌شود همین

* فارغ التحصیل کارشناسی ارشد دانشکده معماری یزد؛ مدرس دانشکده معماری و شهرسازی یزد.

کار در طبیعت، آمد و شد در طبیعت و به طور کلی زندگی و تماس با طبیعت افراد را به تفکر و شناخت بهتر از زندگی رهنمون می‌کند و همین امر باعث می‌شود که افراد اعتقادات محکمی داشته و پایبندی بیشتری نسبت به آن نشان دهند

مقدمه

از تعامل عوامل مصنوع و محیط طبیعی بستری برای زندگی انسان پدید می‌آید. مردم از طریق مکان زندگی خود احساس تعلق به مکان پیدا می‌کنند و به این دلیل کیفیت آن برایشان اهمیت خاصی می‌یابد. عناصر جدیدی که به یک مکان سکونتی با الگوهای شکل گرفته وارد می‌شوند غالباً ایجاد مشکل کرده و از نظر ساکنان به معنی کاهش کیفیت زندگی است. "در سیستم شهری بیش از دیگر سیستمها همه چیز پیچیده و نا پایدار است. همه چیز در هم تنیده شده و در حال تحول مستمر، وابسته و دشوار است. تغییر طبیعی یا انسانی کم و بیش با برنامه یا خودجوش یکی از عناصر مجموعه ای مثل شهر، تعادل کل را به هم می‌ریزد و دگرگونیهای عناصر دیگر را برای ایجاد تعادلی جدید و یک همبستگی تازه به دنبال می‌آورد که به نوبه خود مورد ایراد قرار می‌گیرند." لذا اندیشیدن در جهت رفع مشکلات شهر و محلات آن یک امر ضروری است که به طور مستمر می‌بایست انجام گیرد. "وظیفه بسیار مهم این است که فضاهایی را که مردم در آن سکونت دارند برای زندگی مهیا و قابل زیست ساخت مانند بافت قدیم که می‌بایست در جهت انطباق با شیوه زندگی امروز تغییراتی را پذیرا می‌شد.

اینگونه محلات بر اساس دو عامل طبیعی آب و گیاه شکل گرفته‌اند و علاوه بر اینکه اقتصاد محله بر پایه همین باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی استوار بوده، ارکان اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و ... نیز از آن تأثیر می‌گرفته است.

باغ-محلات در یزد و بسیاری از شهرهای کویری به موازات ایجاد هسته اولیه به صورت آبادی‌هایی جدا از شهر شروع به شکل‌گیری کردند و آنچه امروزه تحت این عنوان شناخته می‌شود همین آبادی‌ها هستند که به مرور زمان به شهر ملحق شده‌اند

کار در طبیعت، آمدوشد در طبیعت و به طور کلی زندگی و تماس با طبیعت افراد را به تفکر و شناخت بهتر از زندگی رهنمون می‌کند و همین امر باعث می‌شود که افراد اعتقادات محکمی داشته و پایبندی بیشتری نسبت به آن نشان دهند. روابط اجتماعی افراد نیز با توجه به نوع حرفه، محل کار و همچنین نیاز به تعاون و همکاری بیشتر در موقع کاشت و برداشت محصول قوی تر بوده است. نوع ساختار کالبدی نیز با وارد شدن عنصر باغ و آب و با توجه به نوع اقلیم منطقه، مسیر حرکت آب و خصوصیات بستر شکل دیگری به خود می‌گرفته است. به طوریکه الگوهای متفاوتی از پیوند و درهم تنیدگی باغ و معماری در نقاط مختلف می‌توان یافت. از خصوصیات عمده باغ-محله می‌توان به ارتباط با طبیعت، تلفیق طبیعت و معماری، اکولوژی پایدار و انسجام ساختار اجتماعی- فرهنگی- کالبدی آن اشاره کرد که یا برخاسته از ویژگی محله بودن آن و یا برخاسته از طبیعتی است که با آن شکل گرفته است.

خوشبختانه سالهاست معماری گذشته موجود ما، تلاشی را جهت ایجاد تعادل بین گذشته، حال و آینده آغاز کرده است.^۲ اما علاوه بر این محلات که جزو ارزش‌های تاریخی محسوب می‌گردند موارث طبیعی و ارزشمندی نیز در دیگر جا تمام موجودیت طبیعی و معماری خوب گذشته خود را در اثر سلطه معماری و شهرسازی جدید از دست می‌دهند. منظور محلاتی با ساختار خانه-باغی است که در اکثر شهرها به چشم می‌خورند.

شاید یکی از دلایل آن تراکم کم بافت مسکونی و گاهی معماری متوسطی باشد که بعضی از این محلات دارا هستند و این تفکر را ایجاد می‌کنند که ساختار کلی آنها تابع قانون خاصی نبوده و در نتیجه چیدمان آزاد و ارگانیک شکل گرفته اند. ولی آنچه اهمیت دارد این است که باغ-محلات از نظر کالبدی، اجتماعی و اقتصادی و ... دارای سازماندهی خاص بوده‌اند نوع اشتغال، ساختار کلی محله و شیوه ساخت بناها و ... شرایط زندگی متفاوتی را در آنها به وجود می‌آورده است که هنوز هم در بسیاری از این گونه محلات ساکنان بومی و همان شرایط زندگی و کار سنتی را می‌توان یافت. از طرف دیگر وجود این محلات نشانه مبارزه سختی است که افراد گذشته با شرایط سخت طبیعی انجام داده و تلاش و همت آنها در گذشته باعث شده که امروزه شرایط نامطلوب اقلیمی تا حدی بهبود یابد. پاس داشتن این کوشش‌ها حقی است بر گردن افراد این دوره به طوریکه:

۱- با هرگونه دخل و تصرف نا به جا و بدون تدبیر، آغازگر ویرانی چنین محلاتی که هنوز مالکین واقعیشان با آنها هویت می‌یابند و به آنها تعلق خاطر دارند، نشوند.

۲- با تخریب این باغ‌ها زحمات چندین ساله افرادی که حق خود را در قبال آیندگان به خوبی ادا کردند از بین نبرند.

۳- نهایت تلاش خود را جهت بازگرداندن کیفیت از دست رفته و اهدای بهترین شرایط زندگی به ساکنین فعلی آنها در جهت ثبات زندگی انجام دهند.

واضح است که دستیابی به موفقیت در این زمینه نیازمند همکاری دائمی افراد و ارگانهای مختلف است و این مقاله تلاشی است هر چند جزئی در این مسیر. امید که پژوهش حاضر بتواند، نگاهی شایسته در مسیر اصلاح راهکارهای عملی مرتبط با میراث ارزشی سرزمینمان محسوب گردد.

باغ-محلات یزد

یزد دارای ۳ نوع بافت قدیم، جدید و باغ-محله است. بافت قدیم در نزد مردم و ارگان‌های وابسته، ارزش شناخته شده‌ای دارد و لذا این بافت بالاخص اخیراً مورد توجه ویژه قرار گرفته تا آنجا که هرگونه ساخت‌وسازی که عمدتاً نیز نوسازی بناهای مخروبه و کارهای مرمتی است با حساسیت خاصی پیگیری می‌شود. بافت جدید نیز چون با رونق ساخت‌وساز مواجه است، مشکلاتش همواره در حال بررسی و پیگیری است. از طرف دیگر چون این بافت براساس زندگی امروز مردم شکل می‌گیرد، مسائل زیربنایی آن هم‌اینک و براساس شرایط امروز دیده می‌شود، لذا از بعضی جهات نسبت به بافت قدیم که می‌بایست با شرایط امروز انطباق پیدا کند، مشکل کمتری دارد.

اما در مورد باغ-محلات که به دلیل تیپولوژی خاص خانه، خانه-باغ، باغ به بافت‌های تراکم ویژه

- ایجاد یک پهنه سبز در یک منطقه کویری و با وجود کمبود آب، زحمت و همچنین ارزشی کمتر از ایجاد عمارت و بنا نداشته است ولیکن امروزه فضاهای سبز به راحتی از بین می‌روند.

- در زمان‌های گذشته، تنها عاملی که باعث تخریب آبادی‌ها می‌شده، عوامل طبیعی مثل طوفان یا سیل بوده است و هیچ زمان حکومت و یا مردم اقدام به تخریب آنها نمی‌کردند ولی امروزه جریانی برعکس اتفاق می‌افتد و کوتاهی مردم و ارگان‌های ذیربط این تخریب را تسریع می‌کند.

- برخی از این آبادی‌ها در طول زمان کاملاً از بین رفته و امروزه از آنها هیچ نشانه‌ای نیست. اکثر آبادی‌هایی نیز که در نتیجه توسعه امروزه جزو یزد هستند، ماهیتی بینابین شهر و روستا دارند و هر کدام به عنوان محله‌ای خاص شناخته می‌شوند مانند محله نعیم آباد، محله یعقوبی، محله مریم آباد و... که آنها نیز در بیشتر موارد تغییراتی را چه کالبدی و غیر کالبدی پذیرا شده‌اند. علاوه بر مسائلی که از تغییر نگرش آبادی‌های گذشته به باغ-محلات امروز به وجود می‌آیند می‌توان پیش‌بینی کرد که به خصوص زمانی که خط‌مشی کلی و ضوابط خاصی جهت نحوه برخورد با این محلات در زمینه طراحی و... وجود ندارد چه مسائلی در زمینه کالبدی، اجتماعی-فرهنگی و... به وجود خواهد آمد. به طور کلی مسائلی که در داخل محلات شکل می‌گیرند، می‌توانند ناشی از مجموعه‌ای بزرگتر مثل محلات همسایه یا حتی کل شهر باشند یا درون‌زا بوده که در این صورت اثرات منفی آن به محلات مجاور و کم‌کم به کل شهر انتقال می‌یابند. زیرا بافت قدیم، جدید و باغ-محلات به عنوان سه جزو از سیستم شهر با هم و با کل شهر

نیز معروفند باید ذکر کرد که ساختار کلی آنها (شبکه راه‌ها، قطعه‌بندی‌ها، دانه‌های موجود، ...) معمولاً از زمان‌های قدیم شکل گرفته است. به عنوان نمونه می‌توان به محلات کسنویه، مهدی آباد، مریم آباد، نعیم آباد یزد و... اشاره کرد. ولی تفاوت این محلات با بافت قدیم وجود باغ‌ها، مزارع و زمین‌های بایری است که امروزه فرصت ساخت و سازهای جدید قانونی یا غیرقانونی را به وجود آورده است.

باغ-محلات علاوه بر ویژگی ساختاریشان به دلیل قدمت و تاریخچه شکل‌گیری نیز ارزشمند هستند:

- بسیاری از آبادی‌هایی که امروزه جزئی از شهر هستند یا خارج از شهر توسعه یافته‌اند، قدمتی بیش از ۲۰۰۰ سال دارند، یعنی قدمت آنها معادل با قدمت بافت تاریخی یزد است.

- دولت قدیم در زمینه زراعت و کشاورزی با دادن امکانات مختلف و سرمایه‌گذاری در زمینه احداث قنوات و تأمین نیروی انسانی، از مردم و از این حرفه پشتیبانی می‌کرده است.

- احداث آبادی به عنوان ارزش تلقی می‌شده به این دلیل که:

- اولین اقدام اساسی پس از رسیدن به سلطنت، احداث آبادی بوده است.

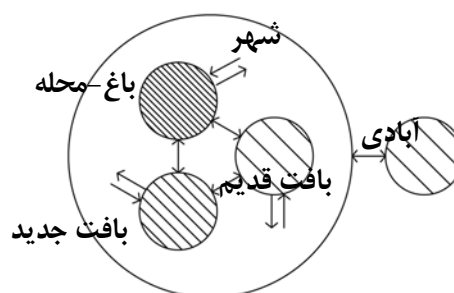
- در دوره‌های بعد، تلاش در جهت حفظ و توسعه آنها بوده است.

- سلاطین با گذاشتن نام خود بر این آبادی‌ها، از آن به عنوان اثری برای ماندگارشدن نامشان استفاده می‌کردند.

همچنین تفاوت نگرش به آبادی در گذشته و باغ-محله در زمان فعلی قابل توجه است به طوریکه:

ارتباط دارند (دیاگرام ۱) و هرگونه مشکل ایجاد شده در یکی بر دیگری نیز تأثیر خواهد گذاشت.

لذا علاوه بر مسائل داخلی، مسائل در مقیاس شهر نیز می بایست بررسی گردند تا باغ-محلات به عنوان منشأ این مسائل بازبینی شده و یا به عنوان یک امکان، جهت کاهش و حل مشکلات از آنها استفاده شود. همچنین لازم است تا نگاهی به طرح‌های فرادست انداخته شود تا جایگاه این محلات در طرح‌های فرادست بهتر شناخته شده و تصمیمات و پیشنهاداتی که برای آینده آنها گرفته شده، بررسی شود.

دیاگرام ۱- باغ-محله، بافت قدیم و جدید به عنوان سه جزء از سیستم شهر

که یا در داخل ایجاد شده یا خارج از محله شکل گرفته‌اند و اثر منفی آنها به باغ-محلات نیز می‌رسد.

۱. شناخت مسأله در مقیاس کلان (شهر یزد)

۱.۱. توسعه بی‌رویه شهر یزد

"از زمانی که شهرها توسعه یافته‌اند و عوامل انسان ساخت بر منظره‌های محلی چیده شده‌اند در بسیاری از موارد فراموش گردیده که فرآیندهای طبیعی هنوز در حال فعالیت در هر نقطه از زمین می‌باشند.

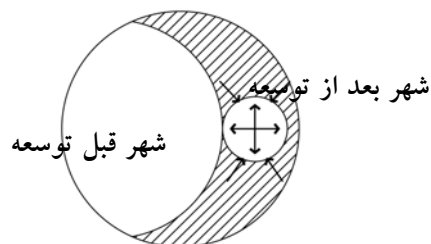
شهر یزد به سرعت در حال توسعه و گسترش است، در حالیکه زیرساختهای شهری مانند زیرسازی و روسازی راه‌ها، فاضلاب، گاز و... جوابگوی نیاز سریع بخش‌های جدید نیستند و همین امر مشکلات زیادی را برای ساکنین و کار فراوانی را برای سازمان‌های مربوطه به وجود می‌آورد

باران هنوز هم می‌آید یا نمی‌آید و سیل و خشکسالی‌هایی ایجاد می‌شود که ما بر آن کنترل چندانی نداریم و سیستمهای پیچیده آبرسانی برای آوردن آب به شهرها و مزارع و کنترل آب‌های سطحی نیز گاه نتوان مقاله با آنها را ندارند. بادهای همچنان می‌وزند و خورشید همچنان می‌تابد و باعث ایجاد شرایط جوی می‌شود که مسائل مربوط به کیفیت هوای، الگوهای کاربری و سیستمهای حمل و نقل را تشدید می‌کند.^۳ متأسفانه جهت ایجاد الگوهای پایدار و ماندگاری که با توسعه اجتناب‌ناپذیر

شناخت مسائل عام در باغ-محلات یزد

تمامی عوامل مصنوع و طبیعی موجود در محلات و حتی خود انسانها، درگیر تغییر و تحولاتی دائمی و آرام می‌باشند که رهایی از آنها امکان پذیر نیست، هر گونه تغییری، اثری را از خود در زمان و مکان بر جای می‌گذارد و تحولی ژرف در حیات محلات و به طور کلی شهر ایجاد می‌کند و گاهی باعث بروز مسائلی در فضا و فعالیت‌ها می‌شود. با توجه به این مطلب، باغ-محلات نیز به مرور زمان مسائلی گریبانگیرشان می‌شود

بخش زیادی از این زمین‌ها در باغ-محلات یافت می‌شوند. (دیاگرام ۲) لذا با اهمیت دادن به این محلات و استفاده از این امکان موجود می‌توان جلوی توسعه بی‌رویه شهر و به دنبال آن مسائل زیر ساختی را گرفت. ولی در مقابل این محلات در جهت هماهنگ شدن با کلی که آنها را در بر می‌گیرد، با مشکلاتی روبرو می‌شوند. (دیاگرام ۳)

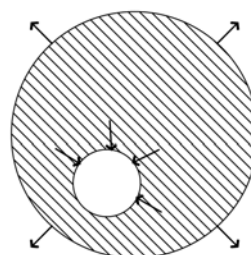
دیاگرام ۳- بروز مسائل داخلی ناشی از قرار گرفتن در محدوده شهر

۱. ۲. تهدید باغ-محلات به دلیل بلعیده شدن توسط شهر

مهم‌ترین بحث حمل و نقل و دسترسی است. نوع زندگی که در این آبادی‌ها جریان داشته و ساختار کالبدی آنها، یک نوع سیستم حمل و نقل را طلب می‌کرده که بیشتر شامل حرکت پیاده و گاهی سواره کم تردد بوده و آنچه که در شهر رخ می‌دهد بیشتر بر حرکت سواره و حمل و نقل سریع و پرتردد تکیه دارد. مردم برای اینکه از یک قطب مهم به قطب دیگر بروند نیاز به یک مسیر مستقیم دارند. لذا این آبادی‌ها عرصه عبور مسیرهای میانبر و در نتیجه پذیرای وسائط نقلیه بیشتری می‌شوند و به مرور زمان آزارهای محیطی و تأثیرات منفی آنها بر سلامت، شلوغی ترافیک و ... نیز گریبانگیرشان می‌شود. (یاگرام ۴) لذا در همه جا یک راهکار جدید در مورد

شهر یزد به سرعت در حال توسعه و گسترش است، در حالیکه زیرساختهای شهری مانند زیرسازی و روسازی راه‌ها، فاضلاب، گاز و... جوابگوی نیاز سریع بخش‌های جدید نیستند و همین امر مشکلات زیادی را برای ساکنین و کار فراوانی را برای سازمان‌های مربوطه به وجود می‌آورد

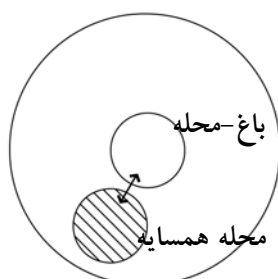
شهرها نیز جوابگو باشند، برنامه ریزی نشده و لذا عواملی که عمده ترین آنها حمل و نقل، زیرساخت‌های شهری و مسائل اجتماعی-فرهنگی و اقتصادی هستند، با توسعه و گسترش شهر تحت الشعاع قرار می‌گیرند. شهر یزد به سرعت در حال توسعه و گسترش است، در حالیکه زیرساختهای شهری مانند زیرسازی و روسازی راه‌ها، فاضلاب، گاز و... جوابگوی نیاز سریع بخش‌های جدید نیستند و همین امر مشکلات زیادی را برای ساکنین و کار فراوانی را برای سازمان‌های مربوطه به وجود می‌آورد.

دیاگرام ۲- باغ-محله به عنوان امکانی جهت توسعه به داخل

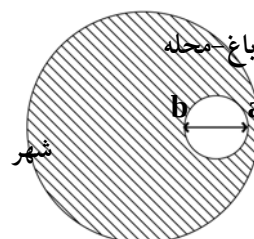
این در حالیست که هنوز در داخل شهر، قابلیت توسعه رو به داخل به دلیل وجود زمین‌های بایر، دانه‌های مخروطی و باغات و مزارعی که خشکانده شده و خاک آنها قابلیت کشاورزی ندارند، وجود دارد که

اگر بتوان با تقویت و توسعه این سطح سبز آنها را به یک کمر بند سبز تبدیل کرد مسلماً تأثیرات مثبتی را بر روی آب و هوا شاهد خواهیم بود. همانطور که در حال حاضر نیز همین تفاوت دما را در محلاتی که از نظر میزان فضاهای سبز نسبتاً غنی هستند شاهد هستیم.

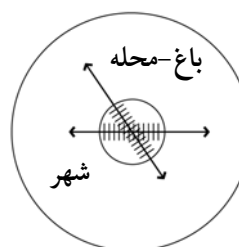
دیاگرام ۶- تغییرات کالبدی و اجتماعی- فرهنگی ناشی از قرارگیری در کنار بافت‌های جدید (همسایه)

بحث دیگر تغییرات اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی ناشی از توسعه شهر است. (دیاگرام ۶) مسلماً با واقع شدن آبادی‌ها در حوزه شهر قیمت اراضی افزوده می‌گردد که علاوه بر مزیتی که برای مردم محله دارد گاهی پای سرمایه داران را به این محلات باز می‌کند تا با خرید زمین‌های ارزان قیمت، بعد از افزایش قیمت از آنها استفاده نمایند و با ساخت و سازهای جدید و ناهماهنگ، از نظر کالبدی باعث اغتشاش آن شوند. از طرف دیگر اگر از نظر اجتماعی بررسی کنیم، می‌بینیم که اکثر مردم طالب یک زندگی جدید هستند. به خصوص امروزه با گسترش ارتباطات، مردم سریع در جریان آخرین دستاوردها در زمینه‌های مختلف مانند مصالح، مبلمان، رنگ و... قرار می‌گیرند و تمایل دارند از آنها استفاده کنند. با توسعه شهر باغ-محلات با محلاتی جدیدتر احاطه و کم کم تغییراتی را در زمینه اجتماعی-

دیاگرام ۴- باغ-محله در معرض عبور مسیرهای میانبر حرکتی از یک نقطه به نقطه دیگر

حمل و نقل که نسبت به محیط سازگار بوده و راه حل‌های مناسبی را عرضه نماید مورد نیاز است تا با توجه به توسعه شهر پیش بینی‌های لازم انجام گیرد. بحث بعدی فضای سبز است. خوشبختانه در باغ-محلات فضای سبز با محیط زیست عجین بوده است. در چنین محلاتی فضاهای سبز محلی با ارزش، کیفیت زندگی را به طرق مختلف افزایش می‌دهد، مانند افزایش دامنه امکانات تفریحی محلی، کاهش نیاز به استفاده از اتومبیل در زمان تفرج مردم، ارتقای محیط بصری و فضای سبز که برای شهر کویری مانند یزد بسیار حیاتی است و علاوه بر نکات مثبتی که ذکر شد باعث تعدیل آب و هوا نیز می‌گردد با توسعه شهر در معرض تهدید است. پهنه سبز اگر چه سطح نسبتاً کمی را به صورت پراکنده در اطراف شهر به خود اختصاص داده است ولی از همین سطح نیز روز به روز کاسته می‌شود. (دیاگرام ۵)

دیاگرام ۵ (تخریب بخشی از پهنه سبز باغ-محلات ناشی از عوامل بیرونی)

دگرگونی‌هایی که انسان در محیط شهرها و باغ-محلات به وجود می‌آورد به تدریج فضای سبز آن را کاهش داده و برعکس کارخانجات، ساختمان‌ها و فضاهای پرتراکم جمعیتی و مسکونی را جانشین می‌سازد که به طور غیر مستقیم در آب و هوای شهرها تأثیر می‌گذارند.

۲. شناخت مسأله در مقیاس خرد (باغ-محلات یزد)

عمده‌ترین مسائلی که در داخل این محلات وجود دارند عبارتند از:

به‌طور کلی مسأله فرسایش چیزی است که در بیشتر باغ-محلات و بخشهای قدیمی شهر به چشم می‌خورد و به دنبال خود پاره‌ای دیگر از مسائل را به وجود می‌آورد

۱. ۲. فرسایش و فرسودگی

فرسودگی یکی از مهم‌ترین مسائل مربوط به فضای شهری است که باعث برهم خوردن نظم طبیعی آن می‌شود. "فرسودگی عاملی است که به زدودن خاطرات جمعی، افول حیات شهری کمک می‌کند. این عامل با کاهش عمر اثر و با شتابی کم و بیش تند، باعث حرکت به‌سوی نقطه پایانی اثر می‌گردد. فرسودگی به مرور زمان در یکی از عناصر مهم فضای شهری یعنی کالبد یا فعالیت رخنه می‌کند و به دنبال خود باعث فرسودگی نسبی فضای شهری می‌شود یا در هر دو عنصر فضای شهری یعنی کالبد و فعالیت رخنه کرده و باعث فرسودگی کامل می‌شود."^۲ به طور کلی مسأله فرسایش چیزی است

فرهنگی پذیرا می‌شوند. به روزکردن یا معاصرکردن شرایط زندگی به خصوص در میان مردمی که در چنین بافت‌هایی زندگی می‌کنند، بیشتر دیده می‌شود. آنها مایلند خانه‌های خود را به شکلی جدید بسازند و در شکل ساده آن، نمای بیرونی آن را تغییر دهند که اگر این امر بدون توجه و هماهنگی با اطراف انجام گیرد، وضعیتی آشفته به وجود خواهد آورد. بنابراین چنین محیط‌هایی باید آنچنان غنایی داشته باشند که مردم اجازه مداخله در آنها و انفرادی سازی را پیدا نکرده و حتی از وضع موجود، به عنوان الگو استفاده نمایند. درکل از زمانی که این باغ-محلات در داخل شهر واقع می‌شوند، خواه ناخواه تغییراتی را پذیرا شده که آنها را از هویت اصلی شان دور می‌کند. لذا آنچه که در مقیاس طرح‌های فرادست و به عنوان اهداف فرادست بایستی مدنظر قرار گیرد، احیاء چنین کانونهای زیستی است که اساسی‌ترین و پایدارترین محیط‌های اجتماعی-فرهنگی و مذهبی بوده‌اند و در نتیجه رشد و توسعه شهر حضورشان کمرنگ می‌شود.

دگرگونی‌هایی که انسان در محیط شهرها و باغ-محلات به وجود می‌آورد به تدریج فضای سبز آن را کاهش داده و برعکس کارخانجات، ساختمان‌ها و فضاهای پرتراکم جمعیتی و مسکونی را جانشین می‌سازد که به طور غیر مستقیم در آب و هوای شهرها تأثیر می‌گذارند

۳. ۱. تهدید اکولوژی شهری

درجه حرارت متوسط هوا در شهرها همیشه بیش از حومه‌ها و فضاهای اطراف آن است که هنوز شهرنشینی، فضای باز و سبز آنرا نبلعیده است.

که در بیشتر باغ- محلات و بخشهای قدیمی شهر به چشم می‌خورد و به دنبال خود پاره‌ای دیگر از مسائل را به وجود می‌آورد.

۲.۲. نبود ضوابط طراحی و در نتیجه ساخت و

سازهای جدید بی‌ضابطه

ضوابط به معنای آن دسته از احکام هادی که تداوم منظم فعالیت‌ها را در یک طیف و دامنه مجاز کنترل کنند و یک چهارچوب کلی و نظام بخش بر طرح را ارائه دهند برای چنین محلاتی وجود ندارند. ضوابطی که در دست طراحان و سازندگان موجودند در دو بخش ضوابط طرح جامع و تفصیلی مطرحند که در آنها با وجود ارائه احکامی در برخی از زمینه‌های خاص مطالعات جامع و کاملی مختص چنین محلاتی انجام نشده است. لذا به دلیل نبود ضوابط تعریف شده و الگوی طراحی پیش بینی شده هرگونه ساخت و ساز جدیدی به اغتشاش و ناهماهنگی آن می‌افزاید.

۲.۳. از بین رفتن ارزش‌های طبیعی موجود در

آنها

در چنین بافت‌هایی، گاهی دانه‌ها و یا منابع طبیعی بارزشی دیده می‌شود که به دلیل نبود نظارت کافی و پیگیری ارگان‌های ذیربط و حتی ساکنین، شبانه تخریب شده و یا تغییر کاربری پیدا می‌کنند یا با ساخت‌وساز نامناسب در اطراف آنها، از دید عموم خارج و به فراموشی سپرده می‌شوند. با تحلیل و ارزیابی که در سه دهه گذشته (۵۲-۸۴) در ارتباط با باغات، پارک‌ها و فضای سبز در شهر یزد انجام شده این مطلب روشن تر می‌شود. در سال ۱۳۵۲، ۴۰ درصد شهر به باغات اختصاص داشته است. در فاصله ده سال، (۶۲-۵۲) وسعت شهر بیش از دو برابر و وسعت باغات ۳ برابر

شده است دلیل این امر آمدن روستاهای چسبیده به شهر در داخل محدوده بوده که همه دارای باغات بسیار بزرگ بوده‌اند.

در سال ۱۳۷۲ پایان دوره طرح جامع دوم، شهر سه برابر افزایش یافته و باغات دو برابر شده‌اند. در اینجا نشانه‌هایی از افزایش محدوده شهر به چشم می‌خورد و وسعت مرتباً افزایش می‌یابد. در سال ۱۳۸۲ یعنی ده سال بعد مطالعات طرح جامع سوم نشان می‌دهد که شهر یزد ۸۰ درصد رشد قانونی داشته است و باغات به نصف کاهش یافته است. در نتیجه دهه گذشته یعنی ۸۲-۷۲ از غم انگیزترین دهه‌ها به لحاظ کاهش سطح باغات بوده‌اند.

۲.۴. افزایش تحرک اجتماعی و یا عدم ثبات

سکونت

در چنین بافت‌هایی تحرک اجتماعی و یا عدم ثبات سکونت در حال افزایش است، بدین معنی که ساکنین اصلی آنها به خصوص جوانان، آنجا را ترک می‌کنند و کم‌کم حضور افراد غیر بومی در آن بیشتر می‌شود که همین عامل باعث عدم انسجام اجتماعی می‌گردد.

۲.۵. کاهش روابط اجتماعی

"در قدیم استفاده از فضاهای عمومی محله مانند مساجد، آب انبار و ... به مردم محله امکان می‌داد که خود را در یک محدوده کاملاً مقید، احساس و تعلق بیشتری نسبت به آن پیدا کنند. هر اندازه دسترسی به فضاهای عمومی و تجهیزات محله ای با پیاده روی امکان پذیر باشد (در قدیم نیز اینچنین بوده است) احساس تعلق به محله بیشتر تقویت می‌شود و هر اندازه که دسترسی به نیازهای روزانه و تجهیزات

۳. بررسی باغ-محلات در طرح‌های فرادست

۳.۱. جایگاه باغ-محلات در طرح‌های جامع یزد

با مطالعه‌ای که بر روی طرح‌های جامع یزد انجام گرفت مشخص گردید که هیچکدام از آنها به طور خاص بر روی این محلات مطالعه نکرده و همگی نگاهی کلی به باغات و زمین‌های کشاورزی داشته و برای حفظ و نگهداری آنها پیشنهاداتی داده‌اند، در حالیکه مسأله مهم‌تر همنشینی این باغات و زمین‌ها با دانه‌های مسکونی اطراف، زندگی مردم و نحوه تعامل با مشکلات بیرونی تحمیل شده از جانب شهر یزد و... می‌باشد. به طور مثال در طرح جامع اولیه که در سال ۱۳۵۸ به تصویب رسیده و توسط مهندسین مشاور دانشکده هنرهای زیبای تهران تهیه شده، باغات و مزارع را یکی از ۶ بخش تشکیل‌دهنده شهر قبل از تهیه طرح جامع دانسته که عبارتند از محلات، مراکز حکومتی، مراکز مذهبی، مراکز تجاری، شبکه ارتباطی، باغات و مزارع که برای اراضی مزروعی قابلیت استفاده ضروری پیشنهاد کرده و تأکید بر حفظ کامل آنها داشته که عدم تحقق چنین خواسته‌ای در مدت اجرای این طرح، تفکیک بی‌رویه و اختصاص بخشی از آنها به کاربری‌های مختلف از جمله مسکونی را در پی داشته است.

همچنین در طرح جامع تجدید نظر که در سال ۱۳۶۳ به تصویب رسیده، نگرش اصلی را "رشد شهر در درون" مطرح کرده و بیان می‌دارد که:

"رشد شهر در درون خود این امکان را به وجود خواهد آورد که شهرسازی و معماری جدید در معنای واقعی آن شکل گیرد و به جای سرمایه‌گذاری در عرصه‌های خارج شهر و ایجاد ارتباطات برون شهری، سرمایه‌گذاری در درون شهر انجام پذیرد و اصولاً

شهری با اتومبیل صورت گیرد و فاصله حرکت بیشتر باشد به همان اندازه احساس محله‌ای کاهش می‌یابد. شرایط فیزیکی و اجتماعی محله و منطقه مسکونی هر یک به نحوی در میزان رضایت از روابط همسایگی موثر می‌افتد. معمولاً بعد از ازدواج، تولد و بزرگ شدن کودکان به تدریج احساس وابستگی به محله افزایش می‌یابد. حتی در اغلب موارد، دوستی کودکان سبب آشنایی و دوستی خانواده‌ها و همسایگان می‌گردد. به طور کلی کیفیت فیزیکی و اجتماعی محله در هر شرایطی که باشد، گذشت زمان و مدت اقامت به افزایش روابط اجتماعی کمک می‌کند.^{۵۰} اما وجود مسائلی از قبیل آنچه در بالا به آنها اشاره شد میزان حضور افراد در محیط بیرون و تمایل آنها جهت برقراری ارتباط با دیگران را کاهش می‌دهد.

هر اندازه دسترسی به فضاهای عمومی و تجهیزات محله‌ای با پیاده روی امکان پذیر باشد (در قدیم نیز اینچنین بوده است) احساس تعلق به محله بیشتر تقویت می‌شود و هر اندازه که دسترسی به نیازهای روزانه و تجهیزات شهری با اتومبیل صورت گیرد و فاصله حرکت بیشتر باشد به همان اندازه احساس محله‌ای کاهش می‌یابد

مسئلاً زمانی که محیط بیرون نیازهای مردم از طریق ایجاد فضای مناسب جهت تعامل بیشتر و نیازهای روحی-روانی و نیازهای معاصر و امروز آنها مانند استفاده از وسیله نقلیه و غیره را تأمین نکند حضورشان کمتر شده و به تدریج به ترک آنجا اقدام می‌کنند.

شهر مفهومی جدید یابد و این امری است که به نوبه خود می‌تواند در بازسازی روابط اجتماعی- فرهنگی سخت مؤثر افتد.^{۶۳} که به همین منظور در منطقه‌بندی پیشنهادی برای برخی از این باغ-محلات به دلیل اینکه زمین‌های آبی شهر عمدتاً در این قسمت‌ها بوده و این امکان وجود دارد که با برنامه‌ریزی کشت فشرده و کم‌آب، باغداری صنعتی و صنایع تولیدی و تبدیلی در حواشی آن به این محورها خصلتی کاملاً تولیدی بدهند باغداری صنعتی پیشنهاد شده است که سبب می‌گردد بسیاری از حاشیه‌نشینان و افراد غیرمولد شهر که اکثراً ریشه روستایی دارند، جذب این منطقه گردند.

جذب بسیاری از افراد به این مناطق باعث خواهد شد که این قسمت از شهر آماده عملیات اجرایی، بازسازی، نوسازی و بهسازی گردد و توسعه بی‌رویه شهر کنترل گردد. متأسفانه این هدف هنوز جنبه اجرایی و عملی به خود نگرفته است.

در طرح جامع "شهربد" (یکی دیگر از طرح‌های جامع یزد)، آبادی‌های اطراف یزد معرفی شده‌اند که این معرفی نیز در حد ذکر نام و تاریخچه شکل‌گیری آنها خلاصه شده است و در فصلی تحت عنوان "کشاورزی" که نزدیکترین مبحث برای ورود به مطالعه این آبادی‌هاست، چنین عنوان می‌کند که: "ارائه تصویری از کشاورزی به عنوان فعالیت اصلی اقتصادی روستا، نیازمند تحقیقات منظم (موردی) و محلی در مورد جوامع دهقانی است. گسترش ارتباط میان حیات روستا و شهر ایجاب می‌کند که دامنه هر گونه بررسی به مشخصات جامعه روستایی، از جمله ساختمان و حرکات جمعیت، ارتباطات و مناسبات اجتماعی، وضع مالکیت، روابط تولید و تأسیسات و نهادهای اجتماعی- اقتصادی کشیده شود. ولی از آنجا که گزارش حاضر را قصد یک بررسی

مستقل و همه‌جانبه از کشاورزی استان یزد نیست"^{۶۴} و به این ترتیب تنها به وجوه کلی مانند وضع کنونی آبهای یزد، بذریاشی و تناوب کشت، فن و ابزار، جمعیت روستایی و نیروی انسانی فعال در کشاورزی، توزیع جغرافیایی مناطق کشاورزی و محصولات استان یزد، دامداری و دامپروری به شکل مطالعات آماری می‌پردازد.

در طرح جامع تهیه شده توسط مشاورین "عرصه" نیز اساس مطالعات بر ناحیه‌بندی شهر به ۹ حوزه مطالعاتی بوده است که این تقسیم‌بندی به شکل پلانی روی نقشه انجام گرفته که لبه هر ناحیه را

گسترش ارتباط میان حیات روستا و شهر ایجاب می‌کند که دامنه هر گونه بررسی به مشخصات جامعه روستایی، از جمله ساختمان و حرکات جمعیت، ارتباطات و مناسبات اجتماعی، وضع مالکیت، روابط تولید و تأسیسات و نهادهای اجتماعی- اقتصادی کشیده شود

یکی از شبکه‌های اصلی و معابر ترافیکی عمده شهر شکل داده و عمدتاً نواحی را شامل می‌شود که بر اساس خصوصیات اجتماعی و اقتصادی، مشابه هستند که کمکی برای نتیجه‌گیری کلی در مورد محلات روستایی نمی‌کند.

۲. ۳. جایگاه باغ- محلات در طرح تفصیلی یزد

در طرح تفصیلی یزد در مبحث ضوابط و آیین‌نامه‌های خاص بخشی تحت عنوان ضوابط و آیین‌نامه‌های بافت جدید و توسعه‌های آینده وجود دارد که در آن برای دو حوزه مسکونی و اراضی

تفاوت‌هایی را هم از نظر ساختار کلی و هم از نظر خرده‌فرهنگ حاکم با شهر یزد دارند نشده و در نهایت تصمیماتی بر پایه شناخت ناکافی از آنها و مشابه با بقیه شهر اتخاذ شده است.

۲- اگرچه بعضی از پیش‌بینی‌ها ظاهراً جوابگوی مسائل موجود بودند، ولی عملاً در اجرا به تحقق نپیوستند، مانند حفظ باغات، رشد درونی شهر و مشارکت مردم که شاید یکی از واضح‌ترین دلایل آن را بتوان نگاه صرف به زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها دانست که مسلماً در یک آبادی به غیر از این موارد عوامل مهم دیگری مثل مردم و شیوه زندگی آنها، فرهنگ و حتی کالبد مصنوع نیز مطرح‌اند.

اگرچه بعضی از پیش‌بینی‌ها ظاهراً جوابگوی مسائل موجود بودند، ولی عملاً در اجرا به تحقق نپیوستند، مانند حفظ باغات، رشد درونی شهر و مشارکت مردم که شاید یکی از واضح‌ترین دلایل آن را بتوان نگاه صرف به زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها دانست

آنچه در طرح تفصیلی تحت عنوان ضوابط مربوط به بخش‌های تراکم ویژه آورده شده است، به دلیل جدا از هم مطرح کردن ضوابط باغات، ضوابط مسکونی و نادیده گرفتن زندگی، هویت و شرایط فرهنگی-اجتماعی خاص هر منطقه مثل محله مریم‌آباد، رحمت‌آباد، نعیم‌آباد و... کامل و جامع نبوده و نیازمند بررسی مفصل‌تر در هر کدام از این بافت‌ها، دیدن مسائل و امکانات خاص هر کدام و تصمیم‌گیری جهت طراحی در آنها می‌باشد. البته ناگفته نماند که آنچه که در این طرح‌های فرادست نتیجه شده قابل ارزش بوده و قصد این مقاله رد آنها

باغات، مقرراتی تعیین گردیده است. در بخش ضوابط حوزه‌های مسکونی، آن دسته از اراضی که به احداث مسکن اختصاص یافته‌اند، بر حسب شرایط، تراکم جمعیتی متفاوتی برای آنها پیش‌بینی شده و در ۵ دسته تراکم ویژه، تراکم خیلی کم، تراکم کم، تراکم متوسط و تراکم زیاد از هم تفکیک شده‌اند که باغ-محلات در دسته اول جای می‌گیرند. در بخش حوزه اراضی باغات نیز ضوابطی جهت احداث بنا در این اراضی بیان شده و بخشی نیز جهت تفکیک باغ و خانه-باغ وجود دارد.

لازم به ذکر است که تمامی ضوابط خاص مربوط به هر کدام از حوزه‌های تراکم ویژه (باغ-محلات مختلف) که از نظر شرایط فرهنگی-اجتماعی، کالبدی، اقتصادی و... با هم متفاوتند و همین امر بر روی نحوه طراحی و تصمیم‌گیری در آنها تأثیر گذار است یکسان در نظر گرفته شده است که می‌بایست به عنوان ضوابط عام معرفی شوند و مطالعات موردی تحت عنوان ضوابط خاص و ویژه در هر محله انجام گیرد.

جمع بندی و نتیجه گیری

طبق آنچه که از مطالعه طرح‌های جامع مشخص گردید در هیچ کدام از آنها مطالعه موردی بر روی بافت‌های با تراکم ویژه به خصوص مواردی که جزئی از شهر شده‌اند، (بطور مثال نعیم‌آباد، قاسم‌آباد و...) صورت نگرفته است و مطالعات آنها بیشتر بر روی بخش‌هایی مثل باغات و زمین‌های کشاورزی تکیه دارند. عمده‌ترین نقاط ضعف طرح‌های جامع عبارتند از:

۱- در بیشتر موارد این باغ-محلات به دلیل قدمتشان با بافت‌های قدیم یا جدید یکی دانسته شده‌اند، به طور مثال در مطالعات فرهنگی و یا مطالعات کالبدی هیچگونه اشاره‌ای خاص به این بافت‌ها که قطعاً

نیست، بلکه بخش‌هایی از این طرح‌ها نیازمند مطالعه و بررسی بیشتری است. آنچه که می‌توان از مطالعات انجام گرفته نتیجه گرفت، این است که علاوه بر یک حرکت نزولی که در باغ-محلات در جریان است، جریانی که در مقیاس شهر آنها را حرکت می‌دهد نیز یک حرکت رو به عقب است و هر روزه آن‌ها را با مسائل جدید در ابعاد مختلف رو به رو می‌کند و متأسفانه این موضوع زمانی و خیم‌تر می‌شود که در طرح‌های فرادست نیز پیش‌بینی برای آینده نشده باشد که در این حالت طرح‌های فرادست زمینه ساز بروز مسائل مختلف می‌شوند و خود به عنوان یک مسأله قابل مطرح شدن هستند. اما با توجه به مواردی که در زیر به آنها اشاره می‌شود می‌توان ضرورت مطالعه و برنامه‌ریزی در باغ-محلات یزد را نتیجه گرفت.

آنچه که می‌توان از مطالعات انجام گرفته نتیجه گرفت، این است که علاوه بر یک حرکت نزولی که در باغ-محلات در جریان است، جریانی که در مقیاس شهر آنها را حرکت می‌دهد نیز یک حرکت رو به عقب است و هر روزه آن‌ها را با مسائل جدید در ابعاد مختلف رو به رو می‌کند

این محلات اکثراً آبادی‌های اطراف شهر بوده‌اند که به مرور زمان و در دوره‌های مختلف تاریخی، بخشی یا تمامی آنها به یزد ملحق و در اثر توسعه در هم ادغام شده و در حال حاضر نیز مرز بین آنها مشخص نیست. این روستاها، به مرور زمان تحت تأثیر مسائل داخل شهر و ساخت و سازهای جدید، تغییراتی را از داخل پذیرا شده‌اند، به طوریکه با ورود به این بخش‌ها، آشفته‌گی ناشی از ساخت و سازهای بی‌ضابطه

رویکرد مجدد به باغ-محلات یک امر ضروری است و آنچه که بایستی به عنوان هدف غایی از رویکرد به این محلات مورد نظر قرار گیرد عبارت است از: حفظ و توسعه عمومی باغ-محلات به عنوان محیط‌های پایدار از نظر اکولوژی، کالبدی، اجتماعی-فرهنگی و ...

امروز، بناهای مخروبه قدیمی، زمین‌های بایر، زراعی و باغی که بعضی از آنها نیز به حال خود رها شده‌اند، آینده روشنی را نشان نمی‌دهند و انسجام کالبدی آنها را تهدید می‌کنند. از طرف دیگر شهر یزد روزبه‌روز در حال توسعه و گسترش به سمت بیرون است. رشد شهر در درون خود این امکان را به وجود خواهد آورد که شهرسازی و معماری جدید در معنای واقعی آن شکل بگیرد و به جای سرمایه‌گذاری در عرصه‌های خارج شهری و ایجاد ارتباطات بیرون شهری، سرمایه‌گذاری در درون شهر انجام پذیرد و کالبد مرده آن مجدداً فعالیت‌های خود را با مفهومی جدید از سر گیرد. رشد شهر در درون همانطور که در طرح جامع تجدید نظر مد نظر قرار گرفته بود، بازسازی مجدد شهر و زنده کردن فضای آن را به دنبال خواهد داشت که خوشبختانه این امکان به دلیل وجود زمین‌های بایر و حتی بناهای مخروبه داخل بافت قابل اجرا خواهد بود که این باغ-محلات در حال حاضر و با شرایط امروز این امکان را در حد وسیعی در خود دارا هستند. از طرف دیگر تا به حال این بخش‌ها، به شکل خاص مورد توجه واقع نشده‌اند و الگو و ضابطه‌ای ویژه برای طراحی در آنها وجود ندارد. در این محلات امکانات بالقوه و بالفعلی

روش‌ها و اقدامات شهری) انتشارات دانشگاه تهران، زمستان ۱۳۸۱.

۲- درز، برنارد، باستیه، ژان، شهر، انتشارات دانشگاه هنر، تهران ۱۳۷۷.

۳- بییر، آن، آر، هیگنیز، کاترین، برنامه ریزی محیطی برای توسعه زمین (راهنمایی برای برنامه‌ریزی و طراحی محلی پایدار)، انتشارات دانشگاه تهران، بهار ۱۳۸۱.

۴- توسلی، محمود، طراحی شهری در بافت قدیم شهر یزد، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.

۵- شکوئی، حسین، جغرافیای اجتماعی شهرها، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۲.

۶- طرح جامع شهرید.

۷- طرح جامع تجدیدنظر.

موجود است که می‌تواند زمینه را برای مطرح شدن در عرصه‌های جهانی فراهم آورد و در مقابل در بعضی از این محلات به دلیل وجود مشکلاتی مانند از دست دادن هویت، عدم تمایل جوانان برای ادامه سکونت و بالا رفتن سطح توقع افراد، کم‌کم ساکنین آنجا را ترک کرده و به بخش‌های جدیدتر شهر می‌روند و به جای آنها افراد غیر بومی به دلیل مناسب بودن قیمت زمین در آنجا ساکن می‌شوند که این مسئله انسجام اجتماعی محله را نیز تحت الشعاع قرار می‌دهد. بنابر آنچه که از مطالعه باغ-محلات تا اینجا انجام گرفت، رویکرد مجدد به باغ-محلات یک امر ضروری است و آنچه که بایستی به عنوان هدف غایی از رویکرد به این محلات مورد نظر قرار گیرد عبارت است از:

حفظ و توسعه عمومی باغ-محلات به عنوان محیط‌های پایدار از نظر اکولوژی، کالبدی، اجتماعی-فرهنگی و ...

پی‌نوشت

۱- باستیه، ژان، درز، برنارد، تهران ۱۳۷۷، صفحه ۱۳.

۲- توسلی، محمود، تهران ۱۳۷۰، صفحه ۶.

۳- بییر، هیگنیز، بهار ۱۳۸۱، صفحه ۳۵۲.

۴- حبیبی، مقصودی، زمستان ۱۳۸۱، صفحه ۱۵.

۵- شکوئی، حسین، جغرافیای اجتماعی شهرها، صفحه ۴۸ -

۵۰.

۶- طرح جامع تجدیدنظر.

۷- طرح جامع شهرید.

منابع

۱- حبیبی، سید محسن، مقصودی، ملیحه، مرمت شهری (تعاریف، نظریه‌ها، تجارب، منشورها و قطعه‌نامه‌های جهانی،